

विवाह संस्थेतील बदल

ज्योती प्रकाश गावंडे

संशोधक विद्यार्थी, समाजशास्त्र विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

गोषवारा :

सामाजिक संस्थामध्ये विवाहसंस्था ही एक महत्त्वाची संस्था आहे. कुटुंबाच्या सातत्यासाठी समाजमान्य पद्धतीने विवाहाच्या माध्यमातून वंश वाढीसाठी प्रजोत्पादन व लैंगिक गरजांची पूर्तता करण्यासाठी या संस्थेचा उदय झाला आहे. सामाजिक नियमांच्या आधारे यातून अनेक सामाजिक संस्था उदयाला आल्या आहेत. त्यात प्रामुख्याने कुटुंबसंस्था, धर्मसंस्था, शिक्षणसंस्था, अर्थसंस्था व इतर संस्था यामधून मानवाच्या वेगवेगळ्या गरजा पूर्ण होत असतात व त्यामुळे समाजात एकसंघपणा टिकून राहतो. विवाह संस्थेचे उद्दिष्ट हे मानवी समाजातील प्रजनन प्रक्रियेवर नियंत्रण ठेवणे व लैंगिक स्वैराचाराला आळा घालणे हे आहे. वि. का. राजवाडे यांनी विवाह संस्थेचा इतिहास त्यांच्या पुस्तकात मांडला आहे. तरी आधुनिक काळात यामध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल दिसून येत आहेत. पारंपरिकतेबरोबर आधुनिकता अशा मिश्र पद्धतीने याचे नवे स्वरूप निर्माण झाले आहे. जागतिकीकरणामुळे जग जवळ आले आणि सर्वच क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडून आले. आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक क्षेत्रात प्रगती झाली. शिक्षणाने 'मुलामुली'मधील भेद कमी झाले व मुली स्वावलंबी बनल्या. त्यांना विवाहाचे स्वातंत्र्य मिळाले. जोडीदार निवडीचे स्वातंत्र्य यामुळे विवाहामध्ये अनेक बदल घडून आले याच अनुषंगाने प्रस्तुत शोध निबंध अभ्यासला आहे.

प्रस्तावना :

स्त्री-पुरुषांच्या व्यक्तीगत जीवनातील घटना म्हणून विवाह संस्थेकडे बघितले जाते. विवाहास सामाजिक महत्त्व असल्याने सर्व धर्म समुदायांमध्ये, सर्व संस्कृतीमध्ये विवाह ही एक सामाजिक घटना मानली जाते. समाजात विवाहसंस्थेचे संपूर्ण स्वरूप दोन निकषांवर आधारीत असते. एक म्हणजे परंपरागत हिंदू विवाहसंस्था तर दुसरी पाश्चात्य समाजात रूढ असलेली व भारतात येऊ घातलेली आधुनिक विवाह संस्था. एम. एन. श्रीनिवास

यांच्या संस्कृतीकरण या सिद्धांताप्रमाणे सांस्कृतिककरण ही सामाजिक परिवर्तनाची एक प्रक्रिया आहे. त्याच्या माध्यमातून समाजात आणि जीवन शैलीमध्ये मोठे बदल होतात. यात खालच्या जातीचे लोक उच्च जातीच्या लोकांच्या जीवनशैलीचे अनुकरण करतात व आपला दर्जा उंचावण्याचा प्रयत्न करतात. संस्कृतीकरण ही संकल्पना भारतीय समाजातील परंपरागत विवाह कसे बंदिस्त आहेत आणि जातीव्यवस्था व बंद स्तरीकरणाच्या पद्धतीत होणारे सामाजिक, सांस्कृतिक परिवर्तन समजून घेण्यासाठी महत्त्वाची आहे.

अनुलोम, प्रतिलोम विवाह हे परंपरागत विवाहाचे प्रकार असून आधुनिक समाजात एकपत्नीत्व, बहुपत्नीत्व, नागरी विवाह, धार्मिक विवाह, अरेंज मॅरेज (व्यवस्थित विवाह), लव मॅरेज, समलिंगी विवाह, करारपद्धती, आणि लिव्ह इन रिलेशनशिप याप्रमाणे बदलते विवाहाचे प्रकार दिसून येतात. भारतात काही ठिकाणी बालविवाह सुद्धा अजून केले जातात. त्यात राजस्थान व मध्यप्रदेश राज्यांचा समावेश आहे. विवाहामध्ये अलीकडील काही काळात औद्योगिकरण व आधुनिकीकरण यामुळे बदल होत आहेत व विवाहाच्या कोणत्या नवीन संकल्पना समाजात रूढ होत आहेत. याचाच अभ्यास प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये केला आहे.

उद्दिष्टे :

1. विवाहातील बदलत्या प्रकारांचा आढावा घेणे.
2. विवाहातील बदलांचा कुटुंब व्यवस्थेवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

गृहीतके :

1. विवाहप्रकारांमध्ये अनेकविध नवीन प्रकार दिसून येतात.
2. बदलत्या विवाहाच्या प्रकारांनी कुटुंबावर परिणाम झालेला दिसतो.

संशोधनाचे स्रोत :

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये दुय्यम स्रोतांचा वापर केला असून त्यात संदर्भ ग्रंथ, वृत्तपत्रे, शोधनिबंध, मासिके, वार्षिक अंक, प्रकाशित-अप्रकाशित प्रबंध, इंटरनेट, मीडिया, विविध संकेतस्थळे इ. चा वापर केला आहे.

संशोधन पद्धती :

वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर यामध्ये केला आहे.

संशोधनाचे महत्त्व :

प्रस्तुत शोध प्रबंध हा विवाह संस्थेतील बदलाचा, त्याच्या बदलत्या प्रकारांचा अभ्यास करणार असून यामुळे समाजातील इतर घटक प्रभावित होत आहे. प्रामुख्याने कुटुंबसंस्था मोठ्या प्रमाणात प्रभावित होत आहे. येणार्या काळात याचे काय चांगले वाईट परिणाम दिसून येतील हे अभ्यासणे ही महत्त्वाचे आहे. तसेच विवाह प्रकारात काय बदल झाले हे अभ्यासणे महत्त्वाचे असून या विषयाची निवड केली आहे. समाज सातत्य टिकवण्यासाठी विवाह आणि कुटुंब संस्था महत्त्वाच्या आहेत. त्यामुळे या दोन्ही संस्था परस्पर संबंधित असून याचे कार्य योग्य प्रकारे चालणे समाजहितावह आहे. म्हणून प्रस्तुत विषयाचे महत्त्व आहे.

मर्यादा :

प्रस्तुत शोध निबंध हा सामाजिक संस्था व त्यातील बदल इ. चा अभ्यास करणारा असून फक्त विवाह संस्थेतील बदल व त्याचा कुटुंब संस्थेवर होणारा परिणाम अभ्यासणे इतकाच मर्यादित असेल. विषयाची व्याप्ती खूप मोठी असली तरी योग्य निष्कर्षासाठी मर्यादा असणे आवश्यक असते.

विवाहातील बदलते प्रकार / आधुनिक विवाहाचे प्रकार :

विवाहसंस्था ही स्त्री आणि पुरुषाला कौटुंबिक जीवनात प्रवेश देण्याचा कायेशीर मार्ग आहे. पती-पत्नी हे एकक स्थिर नाते असून यामध्ये त्यांची सामाजिक बांधिलकी असते. विवाहामध्ये दोन व्यक्ती नव्हे तर दोन कुटुंबे व त्यांचे नातेवाईक नात्याने जोडले जातात. काळानुरूप सर्व घटकांमध्ये स्थित्यंतरे होत असली तरी विवाह हा एक मूळ संस्कार आहे. तो टिकवून ठेवणे येणार्या पिढीचे कर्तव्य आहे. बदल हा सार्वजनिक असला तरी समाजसातत्य व प्रजोत्पादन प्रक्रिया या नैतिक मूल्यांवर आधारीत राहिल्या पाहिजे.

आर्थिक विकास, तंत्रज्ञानाचे आगमन, जीवनात वाढलेल्या भौतिकवाद कायदेशीर प्रयत्न विवाहाचे वाढते वय, शिक्षण, यामुळे विवाह संस्थेत बदल घडून येत आहेत. औद्योगिकीकरणाने मानवाचे स्थलांतर वाढले. पैशाला महत्त्व आले, नात्यांचे महत्त्व कमी होऊन व्यक्तीवाद वाढला. स्त्री-पुरुष समानता हे स्त्रीवादी तत्व आहे. याचा गैरफायदा स्त्रियांनी घेतला असे म्हटल्या जाते, त्याचा परिणाम विवाहावर झाला. स्त्री-पुरुष दोघांनाही संयम,

समजूतदारपणा राहिला नाही. त्यामुळे सामाजिक नियंत्रणाची भीती उरली नाही. शिक्षणामुळे मुला मुलींना जोडीदार निवडीचे स्वातंत्र्य मिळाले. यामुळे विवाह जमवण्याची प्रथा आता नामशेष होत आहे. विवाहाचे पुढील काही प्रकार अलीकच्या काळात बघायला मिळतात.

1. **एकपत्नीत्व** : यामध्ये एक स्त्री व एक पुरुष हे आयुष्यभरासाठी एकत्र येतात व कधीच वेगळे होणार नाही या वचनाने विवाह करतात. हा विवाह समाजात सर्वमान्य असून संस्कृती पूरक आहे.
2. **बहुपत्नीत्व विवाह** : यामध्ये एका पुरुषाने एकापेक्षा अधिक स्त्रियांशी विवाह करणे. पूर्वी राजे महाराजे या पद्धतीने विवाह करत होते. आताच्या काळात पहिल्या पत्नीच्या संमतीने दुसरी पत्नी करणे व पहिल्या पत्नीस जर संतान होत नसेल, काही दुर्धर आजार असेल तर अशा परिस्थितीमध्ये लैंगिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी व प्रजोत्पादनासाठी बहुपत्नीत्व विवाह केला जातो.
3. **नागरी विवाह** : हा विवाह धर्मनिरपेक्ष असून कायदेशीर आहे. त्यात विवाह केलेल्या स्त्री-पुरुषाला कायदेशीर अधिकार व जबाबदारी असतात. मालमत्ता, वारसा,, करलाभ असे कायदेशीर हक्क मिळतात. सरकारी अधिकारी यांनी रेकॉर्ड केलेला मान्यताप्राप्त विवाह असतो त्यालाच आपण कोर्ट मॅरेज असेही म्हणतो.
4. **धार्मिक विवाह** : यामध्ये धर्माची मान्यता खूप महत्त्वाची असते. एकाच धर्मातील लोक हा विवाह करतात. हिंदू धर्माप्रमाणे हा विवाह पवित्र मानला आहे. वधू-वर अग्निला साक्षी मानून सात फेरे घेऊन मंगळसूत्र घालून हा विवाह केला जातो. हिंदू धर्मात हा प्रकार सर्वमान्य असून तो समाजमान्य ही आहे. प्रत्येक धर्माच्या काही पद्धती आहेत, त्याप्रमाणे तो केला जातो. त्याला ज्या त्या धर्माची मान्यता असते.
5. **अरेंज मॅरेज** : हा विवाह प्रकार समाजमान्य असून यात जोडीदाराची निवड प्रामुख्याने कुटुंबातील वरिष्ठ सदस्य करतात. यात कुळ, गोत्र, रास, हे सर्व बघितले जाते. यामुळे वैवाहिक जीवनाला स्थिरता व सुरक्षितता मिळते. नातेसंबंधामध्येच विवाह होत असल्याने मध्यस्थी माणूस हा वेळप्रसंगी मदत करतो.

6. **करार पद्धत** : यामध्ये दोन कुटुंबात करार केला जातो. काही विशिष्ट हेतू पूर्ण करण्यासाठी हा विवाह केला जातो. हेतू पूर्ण झाला की विवाह संपुष्टात येतो. यात भावनिक नाते निर्माण होत नाही. गरज संपली की नाते ही संपते. उदा. विदेशात शिक्षणासाठी जाण्याचा खर्च करण्यासाठी किंवा मुलीच्या आर्थिक परिस्थितीत मदत करण्यासाठी याचा वापर केला जातो.
7. **समलिंगी विवाह** : समलिंगी विवाह प्रकारात दोन पुरुष किंवा दोन स्त्रियांचा विवाह करतात व लैंगिक सुख मिळवण्याचा प्रयत्न करतात. एकाच लिंगाच्या दोन व्यक्तींचे मिलन म्हणजे समलिंगी विवाह होय. कायद्याने याला मान्यता नाही.
8. **लव मॅरेज** : प्रेमविवाह म्हणजे दोन व्यक्तीमधील प्रेम, परवाह, आकर्षण आणि एकमेकांविषयी आवड असणे होय. यामध्ये विविध जातीची व वयाची स्त्री-पुरुष एकत्र येऊन विवाह करतात. ज्याचे प्रेम आहे अशा व्यक्ती पालकांच्या संमतीने किंवा त्यांच्याशिवाय विवाह करतात. याला कायद्याची मान्यता असली तरी धर्माची, जातीची मान्यता नाही. कारण यामध्ये मोठ्या प्रमाणात आंतरजातीय वधू-वर समाविष्ट असतात. त्यामुळे कुटुंबाची मान्यता याला मिळत नाही.
9. **लिव - इन- रिलेशनशिप** : लग्न न करता दोन प्रौढ, तरुण यांनी एकत्र राहणे. यामध्ये स्त्री-पुरुषाचे प्रेम, भावनिक, शारीरिक, मानसिक संबंध असतात. यात कोणताही कायदेशीर परिणाम नसतो. वयाची अट नाही, परंतु एकत्र राहण्याला 18 वर्षे पूर्ण असावी लागतात. वेगळे होण्यास घटस्फोटाची गरज नसते. यामध्ये लग्नाआधी जर एकत्र राहिले तर यातून एकमेकांना समजून घेण्यासाठी ही वाव मिळतो व नाते दृढ करण्यास संधी मिळते. जर दोघांमध्ये वैचारिक जुळवणी झाली, सामंजस्य वाढले तर या नात्याचे रूपांतर पुढे विवाहात होते. म्हणून हा एक चांगला पर्याय म्हणून बघितला पाहिजे. समाजात याला कायद्याची मान्यता आहे, परंतु मूल्यांना धरून नसल्याने काही पारंपरिक तत्वांचे लोक या संकल्पनेला नाकारतात.

आधुनिक भारतीय समाजात याप्रकारे विवाहसंस्थेत बदल झालेले असले तरी काही प्रकार हे समाजाला पूरक असे आहेत असे दिसते. विवाह हा अलीकडील काळात एक

सोहळा बनत आहे. त्यातील मूल्य, नैतिकता, शालीनता ही नष्ट होत असून भौतिक संस्कृतीचा पाया यातून रचला जात आहे व त्याचा प्रभाव इतर परस्पर संबंधित संस्थांवर होत आहे.

विवाहातील बदलांचा कुटुंब व्यवस्थेवर होणारा परिणाम : विवाहानंतर येणारी दुसरी प्रमुख संस्था म्हणजे कुटुंबसंस्था होय. विवाहाचा व कुटुंबाचा परस्पर संबंध आहे. समाजात पुरुषसत्ताक व्यवस्था ही अस्तित्वात असल्याने विवाहानंतर स्त्री पुरुषाच्या घरी नांदायला जाते. त्यामुळे पत्नीलाच कुटुंबाचे सदस्यत्व मिळते. बदलत्या विवाहाच्या प्रक्रियेनंतर कुटुंबावर विविध परिणाम दिसून येत आहेत. पूर्वीचे संयुक्त कुटुंब हे विभक्त कुटुंब बनले आहे व यामध्ये पती-पत्नी व त्यांची अविवाहित दोन मुले इतकेच मर्यादित स्वरूप प्राप्त झाले आहे. कुटुंबातील भौतिक मूल्य संपुष्टात आली असून धर्म, संस्कृती याचा प्रभाव कमी झाला आहे. आंतरजातीय विवाह यामुळे दोन जाती धर्माचे व्यक्ती एकत्र येऊन नवीन संस्कृती उदयाला येत आहे. त्यात त्यांची स्वतःची मूल्य निर्माण होत आहेत. सामंजस्य, संयम, एकत्र राहण्याची कला या सर्व घटकांना मोडीत काढले आहे. व्यक्तीवाद व व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेला एकमेकांविषयी आदर, प्रेम, दयाभाव, राहिले नाही. समाजात लोक स्वमग्न होत असून नातेवाईक यांची जागा कुठे राहिलेली नाही. घरातील वृद्ध हे वृद्धाश्रमात राहत आहेत. कुटुंबाची संपूर्णता ही एकटेपणात आली आहे. प्रजोत्पादनावर परिणाम होऊन अपत्यांमध्ये विविध मानसिक आजार निर्माण होत आहेत. एकटेपणाची भावना त्यांच्या मनात मोठ्या प्रमाणात बळावत असून पाल्ये ही नात्यांना विसरत आहेत. भौतिक सुखच सर्व काही असल्याने निर्जीव वस्तूंचे प्रेम वाढत आहे व माणसावरचे प्रेम कमी होत आहे. विवाहाच्या बदलत्या प्रकारांमुळे समाजात कुटुंबात अनेकविध बदल घडून येत असले तरी बदलत्या परिस्थितीत ते स्वीकारणे व त्याला सामोरे जाणे याशिवाय पर्याय नाही. यातून बाहेर पडण्यासाठी प्रत्येक मानवाला प्रयत्न करणे गरजेचे आहे व आपली संस्कृती जपण्याचा प्रयत्न केला जाणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

विवाह संस्थेतील बदल हे कुटुंबसंस्था व इतर संस्थेवर ही परिणाम करणारे आहे. विवाहाचे स्वरूप बदलले असून विवाह हा फक्त पती-पत्नी या दोघांच्या नात्याचाच

झाला आहे. व्यक्ती स्वातंत्र्याची भावना पराकोटीला पोहचल्यामुळे घराचे घरपण नाहीसे झाले असून घटस्फोटाचे प्रमाण वाढत आहे. जननदराचे घटते प्रमाण आणि पालक-युवक संघर्ष या तीन समस्या मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाल्या आहेत. एकूणच या सर्व सामाजिक बदलांमुळे विवाहसंस्था दुर्बल झाली आहे.

संदर्भ सूची :

- ✦ राजवाडे वि. का., 2017, "भारतीय विवाहसंस्थेचा इतिहास", लोकवाङ्मयगृह, पुणे.
- ✦ कपाडिया के. एम. 1959, मॅरेज अँड फॅमिली इन इंडिया, युनिव्हर्सिटी प्रेस, लंडन.

- ✦ विल्यसन रॉबर्ट सी. 1965, "विवाह आणि कुटुंब संबंध", जॉन विल अँड सन्स, न्यूयॉर्क.
- ✦ अग्रवाल जी. के. 2020, "समाजशास्त्र परिचय आणि समकालीन भारतीय समाज", साहित्य भवन पब्लिकेशन, आग्रा.
- ✦ श्रीनिवास एम. एन., 1952, "रिलीजन अँड सोसायटी अमंग द कूर्म्स ऑफ साऊथ इंडिया", क्लारेंडन प्रेस, ऑक्सफर्ड.
- ✦ wordpress.com, <https://sudhir.wordpress.com> 74.
- ✦ <https://www.loksatta.com>
- ✦ uishwakosh.marathi.gov.in